

ABDURAUF FITRATILSHUNOS OLIM

Soyipov Sunatilla Normatovich,

*Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti O'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri,
dotsent.*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.039>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning o'zbek adabiy tili grammatikasini yaratish bo'yicha amalga oshirgan ishlari uning "Sarf" (Morfologiya) asari misolida o'rganilib, u xususida asosli ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: grammatika, tilshunoslik, ilmiy, punktuatsiyasi, imlo qoidalar, sintaksis, adabiy til, qoida, morfologiya, lug'at, muammo, ko'makchi.

ABDURAUF FITRAT LINGUISTIC SCIENTIST

Soyipov Sunatilla Normatovich,

Jizzakh State Pedagogical University, head of the Uzbek language teaching methodology department, associate professor

Abstract. In this article, Abdurauf Fitrat's work on the creation of the grammar of the Uzbek literary language is studied on the example of his work «Sarf» (Morphology), and reasonable scientific and theoretical conclusions are made about it.

Keywords: grammar, linguistics, scientific, punctuation, spelling rules, syntax, literary language, rule, morphology, vocabulary, problem, assistant

АБДУРАУФ ФИТРАТ УЧЕНЫЙ-ЛИНГВИСТ

Сойипов Сунатилла Норматович,

Джизакского государственного педагогического университета, заведующий кафедрой методики преподавания узбекского языка, доцент.

Аннотация. В данной статье на примере его труда «Сарф» (Морфология) изучена работа Абдурауфа Фитрата по созданию грамматики узбекского литературного языка и сделаны обоснованные научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: грамматика, лингвистика, научная, пунктуация, правила орфографии, синтаксис, литературный язык, правило, морфология, лексика, задача, помощник.

Kirish. "O'zbekistonda milliy istiqloq sharofati bilan o'zligimizni anglash va targ'ib etishga imkoniyatlar tug'ildi. Mustaqilligimizning ilk qadamlaridanoq fan va ta'lim sohasitub islohatlar maydoniga aylandi. Til siyosati, ona tili mavqei va unga munosabatning tamoman yangilanishi esa mustaqillik arafasida bo'ldi.

Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma'nodagi buyuk voqea edi" [1; 83].

Shunday ekan, bugungi kunga kelib, milliylikning nafaqat til, balki bu tilning asosini, mag'zini tashkil etuvchi tafakkurga ham xosligi qonuniyatlarini hisobga olgan holda o'zbek adabiy tilining ma'lum bir qoidaga asoslangan grammatikasi yaratilishi tarixiga ham e'tiborni qaratmog'imiz lozim, deb o'ylaymiz. 20-30-yillarga kelib, tilshunos olimlarimiz zamon talablaridan kelib chiqqan holda bu borada ko'pgina salmoqli ishlarni amalga oshirganlar. Bulardan biri Abdurauf Fitratdir.

Abdurauf Fitrat o'tgan asrning 30-yillarida o'zbek tilshunosligidagi barcha muammolarni hal etishni o'z zimmasiga olgan tilshunos hamda professor-olimlardan biri hisoblanadi. U

o'zbek tilining muhim nazariy masalalarini ishlab chiqib, o'sha davr Turkiston ilmiy muhitida, xususan, til siyosatida faol ishtirok etdi va tilshunos sifatida o'zbekadabiy tilining imlo qoidalarini, sintaktik me'yorlarini hamda adabiy tilning taraqqiyot yo'llarini belgilashga va o'zbek tili punktuatsiyasi, morfologiyasi va sintaksisi qonuniyatlarini yaratishga katta hissa qo'shdi.

Jumladan, tilshunos olim birinchilardan bo'lib o'zbek adabiy tiligrammatikasini yaratishga kirishdi va 1925-yilda uning "O'zbek tili" qoidalari to'g'risida bir tajriba: "Sarf"(1-kitob),"Nahv"(2-kitob) nomli asarlari mukammal holda bosmadan chiqdi. Mazkur asarlar o'zbek adabiy tili grammatikasining barcha qoidalarini o'z ichiga qamrab olgan qimmatli kitob bo'lib, u o'shadavrilmahli hamda tilshunos olimlarie'tiborinio'ziga tortdi va 1925-1930- yillar oralig'ida bir necha bor nashr qilindi. Ushbu asarning "Birinci kitob" deb nomlangan "Sarf" bo'limi o'zbek adabiy tili morfologiyasiga bag'ishlangan bo'lib, unda olimo'zbek adabiy tilitovushlar tizimi, tovush o'zgarishlari, so'z va ularning turlari, tub va yasama so'zlar, qo'shimchalar, qo'shimchalarning turlari, qo'shma va sodda otlar, so'z turkumlari, ko'makchilar va belgilar xususida to'liq ilmiy ma'lumotlar berilgan.

Shuningdek, Fitrat o'zining mazkur asari muqqadimasida o'sha davr o'zbek adabiy tili ahvoriga to'xtalib, shunday yozadi:

"Bizning til, adabiyotimizning eng so'ngi kunlari Farg'onali Umarxon zamonida edi. Til, adabiyotimiz Umarxon paytida yashnab ko'tarildi-da, undan keyin sekin-sekin pasaya boshladi. Bora-bora yiqilishning, yo'qolishning eng og'ir, eng qora daqiqalarini boshidan o'tkazdi. Ozgina paytdanso'ng Turkistonda yetishgan yarim shoirlar, yarim yozg'uchilarni esa, eski adabiyotimizning so'ngi so'lmishlarideb ko'rsatmoq yanglish bir ish bo'lmaydir. Bularning qalamlari va undan to'kilgan jumlarlar buzuq so'zlar, siniq fe'llar qaranglig' bo'lib chiqqa boshladi" [2; 140].

Asardan keltirilgan ushbu iqtibosda olim o'sha davr o'zbek tilshunosligining nochor ahvolga tushib qolganligi, tilda ma'lum bir grammatik qoidalar bo'maganligi, ilmahli o'z asarlarini xohlaganidek qilib yozaverishlari, o'zbek tili lug'attarkibida yo'q bo'lgan forscha, arabchaso'zlarni yozuvchi-shoirlar o'zlarining asarlarida buzuq-yuluq holda ishlataverishlari, natijada xalq ommasasi asarlar tilida qo'llanilgan o'sha tushunarsiz so'zlar hisobiga asarlarni to'laqonli tushunmasliklari, bunday nochor sharoitdan o'zbek tili va adabiyotiniolib chiqish choralariniizlab bir to'xtamga kelganini aytadi va o'zbek adabiy tilining qat'iybir qoidaga bo'ysundirilgan grammatikasini yaratish va shu asosida maktablarda yosh avlodlarga uni o'qitish masalasini oldingasuradi.

Shuningdek, o'zbek adabiy tiligrammatikasi va tilini qaytadan sodda tushinarli hamda xalq tiliga yaqin holda yaratish zamon talabi ekanligini ta'kidlab, uning yechimini quyidagicha ko'rsatib o'tadi:

"Tilimizning sof shaklini daladagi el-aymoqlarimizda ko'ra olamiz. Dalada yashagan el-aymoqlarimizorasida ularning jon ozug'i bo'lib turgan dostonlar, ertaklar, matallar, laparlar, ashulalar, qo'shiqlar bor. Shularni og'izdan chiqqan kabi yozib olish kerak. Yana el- ulus orasidayozuv doirasiga kirgan Zufunun, Sayqaliy, Yusufbek kabi dostonlar bor. Ahmad Yassaviy, Gul Sulaymon hikmatlari, Rabg'uziyning "Qissa ul-anbiyosi", Mashrab, Huvaydo g'azallari, Durbek, Navoiy, Bobur, Boyqaro, Lutfiy, Mir Haydar, Munis, Umarxon, Fazliy, Gulxaniy kabi aristokrat shoirlarimizning asarlari bor... Shunlarning hammasiniqilni qirq yorib tekshiraylik, bir-biriga solishtirib, kelishtirib, tekli, tubli natijalar olaylik. Mana shu yo'lda, shu shaklda yaroqlanib maydonga chiqqanimizda ko'rilganishlar, olingan natijalar ilmiy bo'libchiqadir. Kimsaningda lom-mim deyishiga yo'l qo'ymaydir" [2; 142].

Biz Fitratning o'zbek tili bo'yicha aytgan mazkur fikridan yuqorida nomlari zikr etib o'tilgan xalq kitoblari, jumladan, dostonlar, ertaklar hamda o'zbek adabiy tilida yozilgan buyuk mutafakkirlarimizning qimmatli asarlarini va ularning tilini to'liq o'rganib, namuna sifatida ilk bor mukammal holdagi, ma'lum bir grammatik qoidaga bo'ysundirilgan o'zbek adabiy tili

grammatikasi loyihasini yaratishga qo‘l urganligini ko‘ramiz. Shu bilan birgalikda olim ushbu ishni bir kishi qila olmasligini hamda bu ish o‘sha davr ilm ahli va tilshunos olimlarioldida turgan dolzarb muammolardan biri ekanligi xususida ham to‘xtalib o‘tib, bu haqida shunday deydi: “Bu ishning qulaylig‘i bo‘lmog‘oni belgili. Bunlar bir kishining qo‘lidan kelmaydir. Bu yo‘lda tirishmak yangichiqqan yigit yozg‘uvchilarimizning hammalariga tushadur. Yangi o‘zbek adabiyotig‘a ilmiy bir asos bermak, unga zamonaviy, madaniy borliq bag‘ishlamoq uchun mana shu yo‘llarg‘abot kirishmak hammamizga lozimdir. Bu ishlarning tugal natijasini kutib turish yaramaydi. Bu ulug‘ binoning, bu adabiyot madrasasining birinchi toshinitezlik bilan qo‘ymoq lozim, mana shu fikrlarg‘a berildim-da, men til qoidalari to‘g‘risida qo‘lda bo‘lgan narsalarni tuzib, terib shu bilikchani chiqardim.

U bir saboq bitigi emas, mutolaa kitobidir. Tilimiz to‘g‘risida tugal bir narsa emas, boshlang‘ichdir: tuzatmak, kengaytmak yo‘li ishlari yigit kuchlarimizning jonli tebranishlarini kutadir” [2; 140].

Fitrat asaridan keltirilgan mazkur jumalardan biz, XX asr arafasidagi ijtimoiy-siyosiy, moddiy va ma‘naviy, madaniy va ruhiymuhit o‘sha davr o‘zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun katta to‘siq bo‘lib, unda salbiybir iz qoldirganligini, o‘sha paytdagi o‘zbek tilining lug‘at tarkibida ayrim (arab va fors tillariga xos bo‘lgan) grammatik shakllarning qo‘llanishini, imlo va alifbo sohasida muayyan o‘zgarishlar yuz berayotganligi hamda usha davr tilida eski o‘zbek va yangi o‘zbek adabiy tili xususiyatlari bilan birga, boshqa tillarning ham unsurlari tez-tez uchrab turishini hamda ana shunday sharoitda olim o‘zbek adabiy tilining nazariymasalarini ishlab chiqishda va til grammatik qoidalarinima‘lum bir qat‘iy tizingasolish borasida juda katta salmoqli ishlarni amalga oshirib, mazkur qimmatli asarini o‘sha davr tilshunos olimva ziyolilarimuhokamasiga topshirdi va uni mukammallashtirish, rivojlantirish kerak ekanligini dolzarbmualmmo sifatidabirinchi rejaga olib chiqdi.

Fitrat o‘z asarining fonetikaga bag‘ishlangan faslida o‘sha davr o‘zbek adabiy tili tovushlarini sinchkovlik bilan o‘rganib, birma-bir tahlil etib, boshqa (arab, fors) tillar tovushlari bilan qiyoslab, tilimiz tovushlar tizimini biroz soddalashtirib, qisqartirib, zamon talabidan kelib chiqqan holda 23 ta deb ko‘rsatadi va qat‘iy belgilaydi [2; 142].

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida tovushlar soni 25 ta deb qabul qilingan [3; 11]. O‘sha davr o‘zbek adabiy tilidahozirgi o‘zbek adabiy tilidagi singariinternatsional so‘zlar bilan birga kirib kelgan sirg‘aluvchi“j” (jurnal) va qorishiq “s” tovushlari bo‘lmaganligi sababli tilshunos olim o‘z asarida o‘zbek adabiy tili tovushlari sonini 23 ta deb ko‘rsatib o‘tgan. Uning o‘zbek adabiy tili tovushlarisonibo‘yicha qarashlari aynan, hozirgi o‘zbek adabiy tili tovushlar tizimi bilan mushtarakligidan dalolat beradi. Bundan biz o‘zbek adabiy tili tovushlar tizimini yaratishda uning “Sarf” asari fonetika bo‘limi to‘g‘ridan-to‘g‘riasosiy manba bo‘lib xizmat qilganligini ko‘ramiz. Shu bilan birgalikda, Fitratning tilshunoslik sohasida buyuk, hassos olim bo‘lganliginio‘zbek adabiy tilidagi “i” tovushini so‘zlar talaffuzida ifodalanishiga qarab ikki turga bo‘lganligidan ham anglab olishimiz mumkin. Bu borada olim “Bizning tilimiz yalpi turk tilining keng bir tarmog‘idir. Turk tilida bo‘lg‘on asosiy hollarning bizning tilda bo‘lishitabiiydir. Turk tilining butun tarmoqlarida bo‘lg‘oni kabi bizning tilda ham so‘zlar ohang e‘tiboribilan yo‘g‘on , ingichka bo‘lib ikkiga bo‘linadi.

Bu ohangmasalasini eski yozma asarlarda ko‘p ko‘rganimiz kabi dalada yashaganlar orasida ko‘proq uchratmoq mumkindir. Fors adabiyoti, madrasa tajvidi ta‘siri bilan buzilgan shahar shevalarida bu holni ko‘rganimiz bilan bizning shevada yo‘g‘onlik, ingichkalik ohangi yo‘q deb bo‘lmaydi” [2; 142-143], deb o‘zbek adabiy tilidagi “i” tovushiga ishora qiladi va asl o‘zbek adabiy tili fonetikasidagi“i” tovushi qatnashgan so‘zlarni yo‘g‘on so‘zlar, fors tilidan o‘zlashgan “i” tovushli so‘zlarni esa ingichka so‘zlar deb alohida ko‘rsatib o‘tadi.

Uning “i” tovushi talaffuzi xususidagi qarashlaridan xulosa qilibshuni aytishimiz mumkinki, xaqiqatdan ham, asl o‘zbek adabiy tili so‘zlarida qo‘llaniladigan “i” tovushi bilan fors tilidan

o'zlashgan so'zlardagi "i" tovushi talaffuzi o'rtasida tafovut borligining guvohi bo'lamiz. Bunday farq tilimizda hozirgi kungacha ham saqlanib kelmoqda. Masalan: shirin, pir, dida, shirkat, shir kabi forscha o'zlashma so'zlardagi "i" tovushi bilan hozirgi o'zbek adabiy tilidagi asl o'zbekcha bo'lgan bir, yil, tirnamoq, to'qqiz, sakkiz so'zlaridagi "i" tovushi talaffuziga e'tibor berib, har ikkalasini muqoyasa etadigan bo'lsak, fors tili o'zlashma so'zlaridagi "i" tovushi o'zbek tili so'zlaridagi "i" tovushi talaffuzidan sezilarli darajada yumshoqroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Chunki fors tilidagi "i" tovushi cho'ziq unli tovush hisoblanadi [4; 15]. Asl o'zbek adabiy tili so'zlaridagi "i" tovushi esa, Fitrat o'z asarida alohida ta'kidlab o'tganidek, qisqaroq, yo'g'onroq, g'alizroq talaffuz etiladi va mazkur tovushni biz ko'proq rus va qozoq tillaridagi "ы" tovushi talaffuziga monand ekanligini ko'ramiz.

Jumladan, tilshunos olim o'zining "Sarf" asarida o'zbek adabiy tili unli tovushlariga alohida to'xtalib, ularni arab va fors tillari unli tovushlari tizimi va sonidan kelib chiqqan holda soddalashtirib a, o, e, i, u, o' kabilar deb ko'rsatib o'tadi.

"Eskiturkiy til (11-14 asrlar) yozma obidalarida 9 ta unli tovush a, ä, ä, e, o, o, u, y, i va eski o'zbek tili (15-19 asrlar) yozma manbalarida 10 ta unli tovusha, ä (o), ä, e, o, o, u, y, i, ü mavjuddir" [5; 46].

Yuqorida keltirilgan iqtibosdan ham ko'rinib turibdiki, turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlar soni 9, 10 ta bo'lgan. Shu sababli ham Fitrat turkiy va eski o'zbek tilidagi unli tovushlar tizimi va sonini o'sha davr yozma manbalari, xalq kitoblari va dostonlari tili asosida sinchkovlik bilan o'rganib, fors va arab tillaridan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlarning son jihatini hamda o'zbek tilida 9 ta, 10 ta unli tovush bo'lsa yozishda, o'qishdako'proq chalkashlik, xatoliklarga yo'l ko'yilishi sabablarini e'tiborga olib, ularni soddalashtirib, qulaylashtirib, fors tili unli tovushlari sonidan kelib chiqqan holda 6 ta qilib belgilagani haqiqatdan holi emas.

Shuningdek, olim yana o'z asarida o'zbek adabiy tili morfologiyasiga ham to'xtaladi va o'zbek tilida ko'pgina so'zlarga egalik qo'shimchalari hamda so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi natijasida tovush yo'qolishi vujudga kelishini alohida ta'kidlab o'tadi.

Jumladan, o'-g'il, ko'-ngil, bu-yur so'zlaridan o'g'il, ko'ngil, o'rin kabilarga egalik qo'shimchasi, "buyur" so'ziga "uq" so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi natijasida "i" tovushi tushirib qoldirilib, "o'g'il" so'zi "o'g'lim" "ko'ngil" so'zi "ko'nglim", "o'rin" so'zi "o'rnim", "buyur" so'zi "buyruq" tarzida talaffuz etilishini ta'kidlab o'tadi va o'zbek tilidagi ikki bo'g'inli so'zlarga qo'shimchalar qo'shilish bilan o'sha so'zlardagi bir tovush tushib qolishi natijasida yana ikki bo'g'inli so'zlar hosil bo'lishi xususida ham ilmiy, asosli ma'lumotlar keltiradi va bunday holatni qat'iy qoida sifatida o'zbek adabiy tili grammatikasiga birinchilardan bo'lib olib kiradi. Uning kiritgan mazkur qoidasi hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasida ham o'z aksini topgan va o'qish va yozishda unga to'liq amal qilinadi. O'zbek adabiy tilidagi o'ziga xos bo'lgan bunday holatga muallif o'z asarida quyidagicha ta'rif beradi.

"O'g'ul, o'run, ko'ngil, buyur" so'zlaridan har biri ikki bo'g'inli (ikki hijoli) dir. Mana shularning so'ngi tovushlarigayana bir oltinchi tovush qo'shganda o'-g'u-lim, o'-ru-nim, ko'-ngi-lim, bu-yu-ruq shaklida, yani uch bo'g'inli so'zlar bo'lishi kerak ekan, shunday bo'lmaydir; bular oralig'idagi bir "i" cho'zig' unlisi yo'qolib, o'g'lim, ko'nglim, buyruq shaklidagi ikki bo'g'inli so'zlar bo'lib qoladi.

Bu albatta, tilimizning yingillik istaganidan chiqib qolgan bir hol. Bu hol yozuvlarimizda bor. Yuqoridagilarga o'xshagan ko'p so'zlarni yozg'uchilarimiz hech narsa sezmasdan shu yo'ldato'g'ri keltirib yozadi. Biroq bu hol umumiy qoida bo'lib qabul etilmagan, shuning uchun har so'zda yozilmaydi" [2; 250].

Biz buyuk tilshunos olim Abdurauf Fitratning "Sarf" (Morfologiya) deb nomlangan o'zbek adabiy tilining fonetika va morfologiyasiga bag'ishlab yozilgan qimmatli asarini hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasi bilan o'xshashlik jihatlarini imkoniyat darajasida ilmiy-qiyosiy jihatdan tahlil qildik va quyidagi xulosalarga keldik. Olim ushbu asarini yozar ekan avvalo, arab, fors va rus tillarining grammatikasini mukammal o'rganib chiqqan, chunki o'sha davrda

o‘zbek adabiy tilining grammatikasi yaratilmagan edi. Shu sababli ham u o‘zi bilgan bir necha tillarning grammatik qoidalaridan kelib chiqib, shuningdek, o‘zbek adabiy tili tarixini, shu tilda yozilgan badiiy-ilmiy asarlar tilini mukammal o‘rganib, qat’iy bir qoidaga asoslangan o‘zbek adabiy tili morfologiyasini yaratdi. Uning bu borada qilgan buyuk ishlari tahsinga sazovor bo‘lib, Fitratdan keyin mazkur ishga qo‘l urgan tilshunos olimlar uchun u dasturulamal bo‘lib xizmat qilganligi aniq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т., Маънавият. 2008.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлари. 5 жилд.-Т., Маънавият, 2006.
3. Асқарова М. Юнусов Р. Муҳаммедова Д. Ўзбек тили практикуми . –Т., 2006.
4. Abdusamatov M. Fors tili. –Т., 2007.
5. Абдурахмонов Г. Шукуров Ш. Махмудов К. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, -Т., 2008.